

**Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava
Facultatea de Istorie, Geografie și Științe Sociale**

**TEZĂ DE DOCTORAT
Domeniul Istorie**

**Din istoria cărții românești.
Cartea veche românească din Episcopia Hușilor (sec. XVII - XIX)**

**CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:
Prof. univ. dr. habil. Olimpia MITRIC**

**DOCTORAND:
Cristina Maria CÎMPIANU
(căsătorită SPÂNU-CÎMPIANU)**

SUCEAVA, 2025

CUPRINSUL REZUMATULUI

Cuprinsul tezei de doctorat	3
Cuvinte cheie. Abrevieri	4
Introducere, ipoteze de lucru, obiectivele tezei	5
Metodologia cercetării și noutatea științifică a tezei	11
Prezentarea sintetică a capitolelor tezei de doctorat	13
Capitolul I: Colecția de carte românească veche din fondul Muzeului Eparhial Huși	13
Capitolul II. Circulația cărții românești vechi pe teritoriul Episcopiei Hușilor. Impact, percepții	13
Capitolul III. Cărți și proprietari	14
Capitolul IV. Aspecte socio-culturale surprinse în însemnările manuscrise	15
Capitolul V. Relația om-natură	15
Concluzii	17
Bibliografie selectivă	23
Lista fotografiilor	27
Lista anexelor	28

CUPRINSUL TEZEI DE DOCTORAT

ABREVIERI

INTRODUCERE

I. COLECȚIA DE CARTE ROMÂNEASCĂ VECHĂ DIN FONDUL MUZEULUI EPARHIAL HUȘI

I.1. Muzeul Eparhial Huși din Palatul Episcopal, primul sediu al fondului de carte veche

I.2. Muzeul Eparhial Huși în Casa Berea, actualul sediu al fondului de carte veche

I.3. Cartea tipărită în Moldova

I.4. Cartea tipărită în Țara Românească

I.5. Cartea tipărită în Transilvania

I.6. Cartea tipărită în alte centre tipografice

II. CIRCULAȚIA CĂRȚII ROMÂNEȘTI VECHI PE TERITORIUL EPISCOPIEI HUȘILOR. IMPACT, PERCEPȚII

II.1. Circulația cărții vechi pe teritoriul Episcopiei Hușilor

II.1.1. Particularități ale circulației cărților vechi

II.1.2. Cartea veche din mediul rural vs. cartea veche din mediul urban

II.2. Colportori în Episcopia Hușilor (secolele XVIII-XIX)

II.2.1. Cărțile achiziționate la Iași

II.2.2. Cărțile achiziționate la București

II.2.3. Cărțile achiziționate la Huși

II.2.4. Alte localități de achiziție a cărților ce au circulat în Episcopia Hușilor

III. CĂRȚI ȘI PROPRIETARI

III.1. Autori, proprietari, donatori ai cărților

III.2. Protecția spirituală a cărții vechi

III.2.1. Blesteme în cărțile românești vechi

III.3. Prețul cărților

III.4. Legători de cărți

IV. ASPECTE SOCIO-CULTURALE SURPRINSE ÎN ÎNSEMNĂRILE MANUSCRISE

IV.1. Cultură și mentalități

IV.2. Însemnări marginale cu caracter cultural

IV.3. Însemnări care surprind evenimente sociale

IV.4. Urme scrise din trecutul Moldovei

V. RELAȚIA OM-NATURĂ

V.1. Epidemii

V.2. Fenomene cerești

V.3. Vicisitudinile climei

V.4. Calamități naturale

CONCLUZII

BIBLIOGRAFIE

LISTA FOTOGRAFIILOR

LISTA ANEXELOR

GLOSAR

CUVINTE CHEIE

Episcopia Hușilor, Muzeul Eparhial Huși, Iacov Antonovici, Mina Dobzeu, biserică, ctitori, carte veche românească, tipărituri, însemnări marginale, județul Vaslui, circulația cărții, colportori, proprietari de cărți, protecția spirituală a cărții vechi, blesteme, prețul cărților, legători, Mihail Stilbițchi, mentalități, cutremure, eclipse de soare, invazii de lăcuste.

ABREVIERI

ANIC - Arhivele Naționale Istorice Centrale

AMM - Acta Moldaviae Meridionalis

BER - Biblioteca Episcopiei Roman

BMSBB - Biblioteca Municipală „Stroe Belloescu” Bârlad

BRV - Bibliografia Românească Veche

CMI - Comisia Monumentelor Istorice

INP - Institutul Național al Patrimoniului

MCNC - Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor

MEH - Muzeul Eparhial Huși

MJV - Muzeul Județean Vaslui

MMS - Mitropolia Moldovei și Sucevei

MNMR - Muzeul Național al Marinei Române

f. n. inv. – fără număr de inventar

gr.- grec, grecesc

m-rea – mănăstirea

ms. - manuscris

(...) - întreruperea textului

... - absența unui cuvânt sau a unor cuvinte imposibil de reconstituit

() - intervențiile noastre în text, reconstituirile și echivalarea cronologică în anii erei de la Hristos

(?) - urmează după cuvintele incerte

INTRODUCERE, IPOTEZE DE LUCRU, OBIECTIVELE TEZEI

Istoria cărții românești reprezintă un domeniu important al istoriei naționale, tipăriturile ieșite din teascurile tipografiilor din cele trei state medievale – Transilvania, Țara Românească și Moldova – ajungând în cele mai îndepărtate localități locuite de conaționali. Acestea au călătorit dintr-o provincie în alta, fapt atestat prin intermediul miilor de însemnări marginale ce se găsesc pe paginile lor.

Deși au existat trei state medievale, cărțile de cult au trecut munții și apele dintr-o parte în alta fiind utilizate în dezvoltarea conștiinței enoriașilor bisericii străbune. Tipărirea lor, achiziția, donarea, trecerea de la un proprietar la altul sau de la o comunitate la alta, itinerarul geografic parcurs, însemnările și multe altele sunt subiecte de maxim interes pentru istorici, restauratori și literați. Tocmai de aceea subiectul cercetării noastre se va axa pe un areal și o anumită perioadă istorică care să descrie tema: *Din istoria cărții românești. Cartea veche românească din Episcopia Hușilor (secolele XVII - XIX)*.

În arealul geografic al actualei Episcopii a Hușilor¹, având ca jurisdicție cea mai mare parte a fostelor județe Fălciu, Vaslui și Tutova, nu au existat centre tipografice în secolele de puternică înflorire a acestei arte românești. Acest lucru nu a reprezentat, însă, un impediment în procurarea de cărți sfinte necesare desfășurării cultului în această zonă a țării. Principalul centru tipografic de cărți bisericești din această zonă a fost Iașiul, capitală a Moldovei, care, datorită apropierii geografice, a furnizat în perioada cuprinsă între secolele al XVII-lea și al XIX-lea cel mai mare număr de tipărituri utilizate în cult. Al doilea furnizor important de carte a fost tipografia de la mănăstirea Neamț, iar multe din exemplarele valoroase pentru istoria cărții românești provenite de la cele două centre se regăsesc la Muzeul Eparhial Huși (MEH). Deși activitatea tipografică de la Neamț debutează abia la începutul secolului al XIX-lea, cartea de aici a cunoscut o largă răspândire în Episcopia Hușilor. Următoarele centre tipografice cu o prezență semnificativă în această zonă sunt cele provenite de la București, Râmnic și Blaj, semn al interesului și circulației cărților bisericești, unul din lianturile importante al menținerii ideii naționale. Cele mai vechi tipărituri ce se regăsesc la MEH datează din secolul al XVII-lea, dar cu siguranță vor fi fost în această zonă și exemplare din secolul al XVI-lea care, odată cu trecerea timpului și dispariția bisericilor mai vechi, au fost afectate fizic și deteriorate până la distrugerea totală.

¹ Episcopia Hușilor, a patra episcopie a Bisericii Moldovei, a fost înființată la sfârșitul secolului al XVI-lea, având autoritate în ținuturile: Fălciu (care se întindea în dreapta Prutului, până către Dunăre), iar în stânga râului Prut cuprindea codrul Tigheciului, până către hotarul Bugeacului (stăpânit de turci), Lăpușna, Orhei și Soroca. În anul 1812, odată cu cedarea teritoriului dintre Prut și Nistru (Basarabia) de către Imperiul otoman în favoarea Imperiului țarist, în eparhia Episcopiei Hușilor a rămas numai ținutul Fălciului, dar și acesta ciuntit, fiind lipsit de satele aflate în stânga Prutului. Ulterior, prin străduința episcopului Meletie Lefter, ținutul Vasluiului a fost adus la Episcopia Hușilor, aflat până atunci în jurisdicția Episcopiei Romanului. În anul 1852, același episcop a reușit să alăture la Episcopia Hușilor ținuturile Tutova și Covurlui, foste ale eparhiei Romanului. După terminarea celui de Al Doilea Război Mondial (1945), Episcopia Hușilor pierde toate teritoriile aflate în Basarabia. La 5 februarie 1949 autoritățile comuniste au emis Decretul de desființare a Episcopiei Hușilor, care a fost unită cu Episcopia Romanului sub titulatura de Episcopia Romanului și Hușilor. Această eparhie a existat până la 15 septembrie 1996, când are loc un act de dreptate istorică prin reînființarea Episcopiei Hușilor și instalarea în scaunul episcopal de la Huși a Preasfințitului Părinte Ioachim Mareș. Pentru mai multe detalii a se vedea: Melchisedec Ștefănescu, *Cronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire*, București, Tipografia C. A. Rosetti, 1869; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, ediția a 3-a, Iași, Trinitas - Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, 2004; Costin Clit, *Condițiile înființării Episcopiei de Huși și jurisdicția sa până la 1812*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, anul II, s. I., s. n., 1996; Ștefan Plugaru, Teodor Candu, *Episcopia Hușilor și Basarabia (1598 - 1949) (Istoric și documente)*, Iași, Editura PIM, 2009.

Un aspect important al cercetărilor din domeniul cărții vechi s-a axat pe culegerea și publicarea însemnărilor de pe marginea filelor, precum și valorificarea acestora din perspectiva istoriei politice, sociale, economice, demografice etc. Fără doar și poate că acestea sunt caracterizate de subiectivism, prezența lor în structura cărții, ca parte integrantă a textului în timp, stârnesc curiozitatea cititorului despre ceea ce vor să transmită autorii dincolo de conținutul scris. Însemnările de pe cărți, singurele obiecte demne de a păstra memoria colectivă, creează un liant între oamenii dispăruți cu mult timp în urmă și sfera preocupărilor acestora, relatând multe despre trecutul și viețile lor. Acestea dezvăluie, între altele, o lume de demult, cu trăiri individuale, familiale sau ale comunității. Însemnările scrise de preoți sau cărturari aduc un mare plus istoriei cărții vechi, deoarece fac legătura cu circulația ei, dar și cu evenimentele politice, religioase sau sociale ale căror singur martor a rămas astăzi cartea. Notele marginale, mai scurte sau mai lungi, transmit o încărcătură emoțională și umană deosebită, mult mai pronunțată decât alte categorii de izvoare. Mesajele, odată așezate pe carte, nu vor fi uitate, străbătând timpul. Ele constituie registre ad-hoc de stare civilă sau documente biografice, de consemnări a unor fenomene meteorologice, cutremure, epidemii, etc. Formula ce devine leit-motiv al acestor mesaje și care apare în marea majoritate a acestora este „să se știe...”. Prin proveniența lor variată, de la mii de persoane de pe întreg cuprinsul provinciilor românești, însemnările de pe cartea veche alcătuiesc un mare jurnal colectiv al istoriei noastre, o istorie, scrisă „de cei mici”², așa cum spunea Nicolae Iorga.

Cartea veche care a circulat în Episcopia Hușilor a prezentat interes pentru cercetători încă de la începutul secolului al XX-lea. În anul 1909, cel care se apleacă pentru prima oară asupra unor însemnări de pe cărțile vechi românești de la Huși este Nicolae Iorga, fiind vorba despre cărți existente la acea dată la bisericile Adormirea Maicii Domnului, Sf. Dumitru, Sf. Gheorghe și Sf. Ioan.

Ioan Antonovici a fost un mare pasionat de istoria și geografia locurilor de unde provine, pe care le-a studiat cu asiduitate. În anul 1911, acesta a publicat un prim volum al *Documentelor bărlădene* în care sunt dezvăluite publicului un număr considerabil de însemnări inedite de pe cărțile vechi de la bisericile din Bârlad. Pe parcursul cercetării noastre au fost identificate mai multe însemnări editate de Ioan Antonovici în acest volum³. În anii următori, autorul a publicat mai multe monografii, dintre care două conțin din nou însemnări de pe cărțile vechi care au circulat în satele din zona Tutovei: *Mănăstirea Florești din plasa Simila, județul Tutova* (1916)⁴ și *Documente ale foastelor schituri Orgoeștii, Bogdănița, Pârveștii, Cârțibașii și Mânzații din județul Tutova* (1929)⁵. Menționăm că foarte multe dintre cărțile studiate de episcopul Iacov Antonovici au ajuns la MEH, îmbogățind fondul de carte al muzeului.

Mai multe însemnări sunt editate într-un studiu despre moșia, satul și biserica de la Strâmba, de pe valea Tutovei, scris de către Tudor Pamfile împreună cu V. C. Nicolau în anul 1914⁶. În anul 1913 a apărut o nouă publicație în Bârlad, „Miron Costin”, care își propunea să strângă diferite mărturii scrise ale trecutului acestei zone din documente, inscripții și însemnări, ce descriau o viață românească, iar „fiecare din aceste mărturii cuprinde o zvăcnire

² Nicolae Iorga, *Istoria țării prin cei mici*, în „Revista istorică”, VII, nr. 1-3, s. I., s. n., 1921, p. 26.

³ Ioan Antonovici, *Documente bărlădene*, vol. I, Bârlad, Tipografia Neculai P. Peiu, 1911, disponibil la <https://ro.scribd.com/document/352181816/AntonoviciiIDocBarladeneV1-pdf>, accesat la 19.08.2020.

⁴ Idem, *Mănăstirea Florești din plasa Simila, județul Tutova*, București, Atelierele grafice Socec&Co., 1916.

⁵ Idem, *Documente ale foastelor schituri Orgoeștii, Bogdănița, Pârveștii, Cârțibașii și Mânzații din județul Tutova*, Huși, Editura Corlățeanu, 1929.

⁶ Tudor Pamfile, V. C. Nicolau, *Însemnări cu privire la moșia, satul și biserica de la Strâmba din comuna Puiești județul Tutova*, în „Miron Costin”, An. II, nr. 10-11, Octombrie-Noiembrie, s. I., s. n., 1914, pp. 144-145.

a sufletului românesc”⁷. În paginile revistei, pe lângă neobosita muncă a lui Tudor Pamfile, se găsesc documente din colecția locotenentului Alexandru Saint-Georges sau cele din colecția preotului Vasile Ursăcescu din satul Curteni, aflat în fostul județ Fălciu (azi jud. Vaslui). Printre colaboratorii revistei care publicau documente, însemnări de pe cărți sau inscripții se numărau: folcloristul Artur Gorovei (fondatorul revistei „Șezătoarea” de la Fălticeni), preotul Constantin Bobulescu (originar din satul Mircești, jud. Vaslui), V. C. Nicolau, preotul Dumitru Furtună, preotul Teodor Bălășel, C. N. Mateescu și alții. De-a lungul celor trei ani de existență au fost publicate însemnări de pe cărți și inscripții sau pisanii de pe la bisericile din partea de sud a Moldovei, pe lângă diferite urice sau surete domnești originale, de dinainte de Ștefan cel Mare, până la mici zapise din secolul al XIX-lea. Revista „Miron Costin” este o neprețuită sursă documentară pentru istoria locală prin publicarea în special a numeroase documente din secolele XVIII-XIX, aflate în colecții particulare la acea dată și care ulterior s-au pierdut⁸.

O altă publicație ce a venit în completarea misiunii desfășurată de revista „Miron Costin” a apărut tot în Bârlad având, din păcate, o existență pasageră, între anii 1932 și 1934. Este vorba despre revista „Documente răzășești”, întemeiată de Virgil Caraivan și tipărită de merituosul editor și tipograf bârlădean Neculai Peiu. Aceasta este, ca și precedenta, un prețios izvor de texte și documente ce interesează deopotrivă pe istoric, pe lingvist, pe etnolog, pe scriitor, cât și pe iubitorii meleagurilor tutovene și ale ținuturilor Fălciului aflate în Moldova de Jos⁹. În paginile acestei reviste¹⁰, Virgil Caraivan editează însemnări găsite pe cărți vechi provenite de la biserica din Șuletea (jud. Vaslui), satul său natal.

În 1921 apare primul număr al revistei „Ioan Neculce” - Buletinul Muzeului Municipal din Iași -, care va marca în istoriografia ieșeană începutul unor linii de editare și organizare tematică a materialului documentar inedit, al cărei director a fost Gheorghe Ghibănescu. Potrivit Statutului, Buletinul putea cuprinde până la 500 de pagini anual, urmând să publice, în primul rând, acte de proprietate referitoare la Iași, apoi inscripții de pe morminte, clopote, acte ale bisericilor din Iași, precum și vederi fotografice de la morminte, fotocopii, planșe și hărți¹¹. Revista va avea o apariție în nouă fascicule tipărite între anii 1921-1934 (ultima în două părți). Publicarea unor însemnări de pe cărți de cult în paginile revistei „Ioan Neculce” ne-au lăsat o moștenire valoroasă. Între altele, au fost scoase la lumină multe din însemnările de pe cărțile ce au circulat în aria geografică a actualului județ Vaslui. În câteva dintre numerele revistei apar însemnări culese de Gheorghe Ghibănescu de pe cărți din Vaslui, Fălciu și Huși¹² sau sate precum Igești și Curteni¹³.

⁷ Lucian-Valeriu Lefter, *Cuvânt Înainte* la „Miron Costin”, Revistă de cercetări și mărturii istorice, Ediție Anastatică, Vol. I (Anii 1913-1914), Ediție îngrijită de Lucian-Valeriu Lefter, Iași, Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”, 2006, p. V.

⁸ *Ibidem*, pp. VI-VII.

⁹ C.D. Zeletin, *Cuvânt înainte* la „Documente răzășești”, Revistă regională de acte vechi, mărturii tradiționale și relicve istorice, Ediție anastatică 1932-1934, alcătuită și îngrijită de Cătălin-Andrei Teodoru Membru al Academiei Bârlădene, Bârlad, Editura Sfera, 2015, p. III.

¹⁰ Virgil Caraivan, *Însemnări*, în „Documente răzășești”, Revistă regională de acte vechi, mărturii tradiționale și relicve istorice, anul I, nr. 1-mai, Bârlad, s.n., 1932, p. 13.

¹¹ Ina Calancea Chirilă, *Gh. Ghibănescu - cercetător al istoriei Moldovei medievale* - teză de doctorat, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Istorie, Iași, 2018, p. 210, disponibil la <https://rei.gov.ro/index.php>, accesat la 14.08.2024.

¹² Gh. Ghibănescu, *83 inscripții și notițe de pe cărți din Iași, Vaslui, Fălciu, Fălticeni și satul Huși*, în „Ion Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași, Fascicola 7 - 1928, Iași, Institutul de arte grafice - „Viața românească” S. A., 1929, pp. 192 - 200.

¹³ Idem, *Inscripții și notițe de la mână. Berzunț, casa Regală București, Igești (Tutova), Iași (brigadierul Panaghiodor Nicovulos), Curteni (Fălciu), Cotnari (paraclis), Iași (spătarul Vasile Coroi)*, în „Ion Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași, Fascicola 8 - 1930, Iași, Institutul de arte grafice - „Viața românească” S. A., 1930, pp. 160 - 163.

În anul 1921 este trimis parohiilor din Protoieria Vaslui, prin ordinul 292/1921, un chestionar privind „Monumentele istorice”. Chestionarul trebuia să fie completat pentru fiecare biserică, indiferent de anul în care a fost construită și să fie înapoiat Comisiunii Monumentelor Istorice și Administrației Casei Bisericii în interval de două săptămâni de la data primirii lui. Chestionarul cuprindea un set de 19 întrebări cu date de identificare a bisericii, materialul din care era construită, ctitori, inscripții de fondare, elemente de arhitectură, pictură, obiecte liturgice, cărți vechi, cu arătarea titlului acestora, clopote etc. Arhiva Institutului Național al Patrimoniului deține mare parte a acestor chestionare de pe tot cuprinsul țării; peste 85 de chestionare conțin date despre inventare de cărți existente în anul 1921 la bisericile din Episcopia Hușilor. Unele chestionare au fost completate superficial, altele conțin, în schimb, date foarte interesante despre biserici și cărțile pe care le dețineau.

În revista „Arhivele Basarabiei”, Alexandru Th. Obreja a publicat în anul 1936 o schiță monografică a satului Gugești (Fălciu), în care sunt aduse la lumină și câteva însemnări de pe cărțile din biserica satului¹⁴. De asemenea, în anul 1933, într-un studiu publicat în „Revista Societății de istorie și arheologie bisericească”, preotul Constantin Bobulescu aduce la lumină mai multe însemnări de pe cărți vechi din județul Vaslui¹⁵.

Prima cercetare sistematică a cărții vechi de la MEH, concretizată într-o publicație, a fost realizată în anul 1991 de către cercetătoarea Olimpia Mitric¹⁶. În studiul intitulat *Fondul de carte veche bisericească de la complexul muzeistic Huși (Prezentare generală)*, publicat în „Cronica Episcopiei Romanului și Hușilor”, sunt prezentate date generale despre fondul de carte de la Huși, respectiv numărul de exemplare și componența depozitului: carte românească veche până la anul 1830, carte străină veche până la anul 1800, valori bibliofile românești și străine (cărți și periodice), precum și un număr important de manuscrise ce datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Autoarea reproduce însemnările de pe un număr de 38 de cărți, în transcriere fonetică interpretativă, cea mai mare parte a acestor exemplare fiind cercetată de noi pe parcursul studiului în depozitul muzeului. Evenimentele surprinse de autoare cuprind fapte istorice, informații care pot oferi o imagine asupra mijloacelor prin care cărțile au ajuns în zona Vasluiului, cine și cum le-a achiziționat, cât și prețul lor.

După apariția acestui valoros studiu al Olimpiei Mitric, vor apărea câteva studii de mai mici proporții în anii următori, tot în paginile anuarului „Cronica Episcopiei Hușilor”, ce vor aborda în scurte prezentări fie tema Muzeului Eparhial Huși, fie cea a cărților pe care le deține. Dintre autorii acestor studii le amintim pe cercetătoarele Doina Rotaru și Maria Popa care oferă date despre MEH¹⁷ și colecțiile acestuia¹⁸, pe istoricii Costin Clit, Gheorghe Clapa și Costică Hâncu, care au relatat despre circulația cărților vechi în parohiile Episcopiei Hușilor¹⁹ sau însemnările de pe cărțile acestora²⁰, fără a face, însă, o analiză a informațiilor

¹⁴ Alexandru Th. Obreja, *Câteva date istorico-geografice, asupra satului Gugești din jud. Fălciu*, în „Arhivele Basarabiei”, An. VIII, nr. 1, ianuarie-martie, Chișinău, Tipografia „Tiparul Moldovenesc”, 1936, p. 64.

¹⁵ Constantin Bobulescu, *Din viața Mitropolitului Veniamin Costache*, în „Revista Societății istorie și arheologie bisericească”, Chișinău, s. n., 1933, p. 68.

¹⁶ Olimpia Mitric, *Fondul de carte veche bisericească de la complexul muzeistic Huși (Prezentare generală)*, în „Cronica Episcopiei Romanului și Hușilor” III, Bacău, s. n., 1991, pp. 215-221.

¹⁷ Doina Rotaru, *Muzeul Eparhial Huși - așezământ de cultură și spiritualitate ortodoxă*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, IV, Huși, s. n., 1998, pp. 541-554.

¹⁸ Maria Popa, *Episcopia Hușilor în slujba ocrotirii patrimoniului cultural (1874-1948)*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, IV, Huși, s. n., 1998, pp. 70-88.

¹⁹ Costin Clit, *Circulația cărții vechi în parohiile Episcopiei Hușilor la 1898*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, V, Huși, s. n., 1999, pp. 597-612; Gheorghe Clapa, *Circulația cărții vechi de cult românești pe teritoriul văii Elanului (veacul al XVIII-lea)*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, VII, Huși, s. n., 2001, pp. 529-532.

²⁰ Costică Hâncu, *Însemnările familiei Oardă de pe un Ceaslov (1817-1946)*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, VI, Huși, s. n., 2000, pp. 189-374.

ce rezultă din aceste note marginale. Amintim aici și de mica broșură scoasă de pasionații de valorile locurilor natale, Florin Varvara și Ioan Țicău²¹.

Însemnările de pe cărțile ce au circulat în Țara Moldovei în secolele XV-XIX, aici fiind cuprinse implicit și cele din Episcopia Hușilor, au fost editate într-o lucrare monumentală în patru volume²² editată de către profesorul Ioan Caproșu și Elena Chiaburu. Lucrarea reunește, așa cum afirmă autorii, aproape toate însemnările cunoscute până la acea dată de pe manuscrisele și tipăriturile care au circulat la un moment dat în Țara Moldovei, în intervalul temporal cuprins între 1429 martie 13, de când datează prima însemnare cu dată sigură și până în anul 1859, indiferent de limba în care au fost redactate: slavonă, română, greacă, polonă, rusă ș.a. Demersul autorilor a constat în cercetarea sistematică a cataloagelor tipărite de manuscrise, a inventarelor arhivistice, a colecțiilor de publicații periodice românești, a volumelor de documente ce fac referire la Țara Moldovei, a lucrărilor de istorie propriu-zisă (economică, socială, a cărții și a bisericii etc.), care conțin textele unor însemnări de pe cărți vechi.

În următorii ani, profesorul hușean Costin Clit se va axa în cercetările sale aproape exclusiv pe însemnările de pe cărțile existente la MEH. Pe parcursul mai multor studii, acesta oferă informații despre protopopii, preoții, diaconii și dascălii slujitori în bisericile de pe cuprinsul Episcopiei Hușilor, familiile acestora, nașteri, căsătorii și decese. Sunt oferite informații referitoare la numele donatorilor (domnitori, boieri și oameni simpli), ctitori de biserici, sfințiri de lăcașuri religioase; cutremure, incendii de localități și biserici, epidemii de ciumă și holeră, foamete și vechi nume de localități²³.

Din studiile expuse mai sus, ajungem la concluzia că însemnările de pe cartea veche românească au prezentat un interes deosebit pentru cercetători, iar numărul însemnat de exemplare de carte veche ce se mai păstrează în județul Vaslui oferă încă un teren fertil cercetării și aducerii la lumină a informațiilor inedite de pe acestea. Nu putem să nu remarcăm, totuși, faptul că cercetarea cărților vechi care au circulat în aria geografică a județului Vaslui ce se suprapune jurisdicției Episcopiei Hușilor, nu a fost una sistematică, având doar un caracter sporadic. Singurul catalog de carte veche al unei instituții deținătoare de carte veche românească din județul Vaslui este cel al Bibliotecii Stroe Belloescu²⁴ apărut în anul 2018. Din păcate acesta nu cuprinde și însemnările de pe cărți decât într-o foarte mică măsură. De aceea, considerăm că cercetarea în domeniul cărții vechi românești și nu numai, care a circulat în această zonă, este deschisă și mai are foarte multe de spus pe viitor.

²¹ Florin Varvara, Ioan Țicău, *Scurt istoric al Bisericii parohiale „Intrarea în Biserică a Maicii Domnului” Vovidenia din Bârlad și câteva descoperiri istorice, găsite în cărțile vechi ale bisericii*, Bârlad, Editura Sfera, 2003.

²² I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, vol. I (1429-1750), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008; Idem, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, vol. II (1751-1795), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008; Idem, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, vol. III (1796-1828), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009; Idem, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, vol. IV (1829-1859), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009.

²³ Costin Clit, *Însemnări de pe cărți* (I), în „Prutul” Revistă de cultură, Huși, Serie nouă, Anul IV (XIII), nr. 1 (53), s. I., s. n., 2014; Idem, *Însemnări de pe cărți* (II), în „Prutul”, Anul IV (XIII), nr. 2 (54) / 2014; Idem, *Însemnări de pe cărți* (III), în „Prutul”, Anul V (XIV), nr. 1 (55), s. I., s. n., 2015; Idem, *Însemnări de pe cărți* (IV), în „Prutul”, Anul V (XIV), nr. 2 (56), s. I., s. n., 2015; Idem, *Însemnări de pe cărți* (V), în „Prutul”, Anul VI (XV), nr. 1 (57), s. I., s. n., 2016; Idem, *Însemnări de pe cărți* (VI), în „Prutul”, Anul VI (XV), nr. 2 (58), s. I., s. n., 2016; Idem, *Însemnări de pe carte veche* (1691-1900), în „AMM”, XXXV, Editura PIM, Iași, 2014; Idem, *Însemnări de pe carte veche* (1800-1961), în „AMM”, XXXVI, 2015; Idem, *Însemnări de pe carte veche*, în „Lohanul. Magazin cultural - științific”, anul IX nr. 4 (36), s. I., s. n., 2015.

²⁴ Ion Volcu, Florin Bogdan, *Carte veche în colecția Bibliotecii Municipale „Stroe Belloescu” Bârlad*, Brăila, Editura Proilavia, 2018.

Ipoteze de lucru

1. Colecția de carte românească veche din fondul Muzeului Eparhial Huși, care a fost inițial așezată în Palatul Episcopal, primul sediu al fondului de carte veche, în prezent aflându-se în casa Berea.
2. Circulația cărții românești vechi pe teritoriul Episcopiei Hușilor.
3. Cărți și proprietari, modalități de protecție a cărților vechi, prețul acestora și legători de cărți.
4. Aspecte socio-culturale surprinse în însemnările manuscrise.
5. Relația om-natură.

Obiectivele cercetării sunt următoarele:

1. Cercetarea și analiza cărților vechi aflate la Muzeul Eparhial Huși, care provin de la diferite tipografii, fie ele din Moldova, Țara Românească, Transilvania sau alte centre tipografice.
2. Cercetarea circulației cărții vechi în arealul Episcopiei Hușilor: particularități ale circulației cărților vechi, cartea veche din mediul rural vs. carte veche din mediu urban, colportori din Episcopia Hușilor (secolele XVIII-XIX) și localitățile cele mai frecvente de unde se achiziționau cărțile.
3. Analiza însemnărilor de pe cărți despre: autorii, proprietarii și donatorii acestora; a însemnărilor ce asigurau protecția spirituală a cărții prin intermediul blestemelor; prețul cărților, a legăturii cărților și, implicit, identificarea celor ce s-au ocupat de legarea acestora.
4. Introducerea și analiza însemnărilor de pe cărțile vechi din perspectiva istoriei mentalităților: însemnări marginale cu caracter cultural, însemnări care surprind evenimente sociale, dar și urmele scrise din trecutul Moldovei. Toate aceste însemnări au în centrul preocupărilor atitudinile și comportamentele, sensibilitățile, deprinderile și obiceiurile, viața cotidiană a oamenilor din diverse perioade istorice.
5. Relația om-natură așa cum se desprinde din însemnările marginale de pe cărțile vechi.
6. Realizarea unui Corpus al însemnărilor de pe cărțile vechi ce au circulat în Episcopia Hușilor în secolele XVII-XX.

METODOLOGIA CERCETĂRII ȘI NOUTATEA ȘTIINȚIFICĂ A TEZEI

Metodologia cercetării.

Teza noastră de doctorat este rezultatul unui demers științific complex care s-a desfășurat în perioada 2019-2025, în principal în depozitul de carte veche al Muzeului Eparhial Huși. Până în prezent au fost studiate și valorificate un număr de 1207 tipărituri în limba română cu caractere chirilice din cele 2288 de exemplare ce aparțin perioadei de carte veche românească (1508-1830), ce conțin pe filele lor mii de însemnări marginale. Pe lângă acestea au mai fost studiate și cărțile vechi de la Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui, documente identificate în Arhivele Naționale din Vaslui, Iași și București, documente editate, studii de specialitate, articole din periodice locale și naționale. În toate aceste surse am identificat însemnări, de multe ori inedite, care ne-au ajutat să depistăm și să confirmăm circuitul unor cărți vechi, tipografia de proveniență, costurile, proprietarii ș.a.

În realizarea demersului nostru științific au fost utilizate următoarele metode de cercetare:

- *Cercetarea de teren* care a impus deplasarea la Muzeul Eparhial Huși și Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui pentru documentare directă și analiza cărților vechi din depozitele acestor instituții. Cercetarea de teren a constat și în efectuarea studiului în Arhivele Naționale din Vaslui, Iași și București;
- *Analiza documentară a izvoarelor istorice* ce a presupus, în principal, cercetarea surselor primare, a cărților vechi și documentelor de arhivă. Totodată, această etapă presupune și studierea surselor generale și a celor secundare ce constau din lucrări de specialitate, monografii locale, studii istorice, articole științifice sau volume tematice. Această analiză a izvoarelor documentare oferă suportul de bază pentru obținerea unei imagini asupra vieții religioase și sociale a populației din zona Episcopiei Hușilor de-a lungul a patru secole, din secolul al XVII-lea până la începutul secolului al XX-lea;
- *Investigația arhivistică* a presupus utilizarea fondului de carte veche al Muzeului Eparhial Huși și al Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui, cât și a fondurilor arhivistice din cadrul Arhivelor Naționale din Vaslui, Iași și București în vederea descoperirii de informații inedite sau puțin cercetate;
- *Metoda istorică* a implicat reconstituirea cronologică și contextuală a evenimentelor și personajelor istorice identificate în însemnările de pe cărțile vechi;
- *Analiza calitativă a conținutului* a constat în interpretarea însemnărilor marginale de pe cărțile vechi pentru a surprinde mentalitatea oamenilor ce au trăit în aria geografică studiată, alcătuită din vechile ținuturi ale Vasluiului, Fălciului și Tutovei;
- *Metoda cronologică* a fost folosită în expunerea evenimentelor istorice în mod succesiv;
- *Metoda statistică* - prin care am alcătuit tabele și grafice ce au surprins date valoroase colectate în urma analizei însemnărilor de pe cărți.

Elementul de noutate

Noutatea tezei constă în identificarea unor titluri de cărți necunoscute, scoaterea la lumină a unor însemnări marginale inedite prin valorificarea fondului de carte veche de la MEH și MJV. De asemenea, o achiziție importantă sunt interpretările originale ale acestora din perspectiva istoriei politice, militare, sociale, economice, demografice, iar pe de altă parte, din perspectiva istoriei mentalităților. Având un caracter multidisciplinar, cartea veche tipărită determină un alt punct important al temei noastre de cercetare, acela al interesului

cercetătorilor din diferite domenii față de vechile tipărituri: istorie, teologie, filologie, artă, restaurare etc. Nu în ultimul rând, elementul de noutate ce a rezultat din analiza însemnărilor marginale de pe cărțile vechi a fost alcătuirea unui corpus al însemnărilor care să cuprindă însemnări edite dar, mai ales, inedite de pe cărțile ce au circulat în arealul aflat în jurisdicția Episcopiei Hușilor în perioada cuprinsă între secolul al XVII-lea și al XIX-lea.

PREZENTAREA SINTETICĂ A CAPITOLELOR TEZEI DE DOCTORAT

Capitolul I: Colecția de carte românească veche din fondul Muzeului Eparhial Huși

Odată cu înființarea „Muzeului arheologic bisericesc al Eparhiei Hușilor”, în anul 1926, la inițiativa episcopului Iacov Antonovici, care cu timpul se va numi simplu Muzeul Eparhial Huși, se vor aduna aici, până în prima jumătate a anilor '80, unele dintre cele mai valoroase cărți ce au circulat vreodată în satele, orașele și bisericile din această zonă. Strădania părintelui Mina Dobzeu în organizarea pe baze moderne a acestui loc de cultură este remarcabilă și nu putea veni decât din dragostea imensă pe care o avea față de neamul lui, de biserica din care se trăgea și din munca înaintașilor lui, iubitori de carte: tipografi, gravori, legători, preoți, monahi, dascăli sau credincioși de rând.

Cercetarea pe care am întreprins-o la MEH în perioada studiilor doctorale ne-a permis să analizăm un număr considerabil de cărți vechi românești. Din totalul celor 4930 de cărți ce se găsesc aici, aproape jumătate dintre acestea -2288- aparțin perioadei cărții vechi românești, care reprezintă sfera noastră de interes. Restul reprezintă carte veche modernă, carte în limba greacă, slavonă și un număr mic, de doar nouă manuscrise.

Am analizat la MEH cărți ce au circulat în aria geografică a Episcopiei Hușilor ce provin din aproape toate centrele tipografice aflate în cele trei provincii românești, cât și din afara granițelor acestora: Iași, București, Râmnic, Neamț, Blaj, Sibiu, Buda, Brașov, Buzău, Târgoviște, Chișinău, Sankt Petersburg, Dubăsari și Movilău. Trebuie să remarcăm că tipărițile din oficina de la Iași au avut cea mai largă răspândire în arealul studiat, urmate îndeaproape de cele de București și Râmnic.

Un *Ceaslov* tipărit la Sibiu în anul 1824, cercetat de noi *de visu* este o contribuție la BRV. Acesta nu este descris în nici unul din cataloagele de carte veche românească ce au fost publicate până în acest moment. O singură mențiune, lacunară, este făcută de către Policarp Chițulescu în anul 2020, în „Revista istorică”, unde se face o descriere a paginii de titlu după o fotocopie a acesteia. Exemplarul identificat de noi la MEH se păstrează aproape integral, având inclusiv pagina de titlu, elementul cel mai valoros de identificare a unei cărți.

Nu în ultimul rând, prin cercetarea directă a cărților din depozitul de la MEH am putut identifica un număr considerabil de cărți ce erau greșit înregistrate în registrul inventar, fie din punct de vedere al titlului, fie al anului de tipărire.

Capitolul II. Circulația cărții românești vechi pe teritoriul Episcopiei Hușilor. Impact, percepții

Cărțile care au circulat de-a lungul timpului în zonele locuite de români au cunoscut o expansiune deosebită. Aceasta înseamnă că, indiferent de locul în care au fost tipărite, cărțile s-au răspândit în număr foarte mare în toate aceste zone. Studiarea circulației cărților vechi din Episcopia Hușilor ne oferă informații valoroase despre vechimea așezărilor și a bisericilor situate aici. Din notele marginale reiese ideea potrivit căreia o biserică, cu cât avea o colecție mai bogată de cărți, cu atât avea o situație materială mai bună, dat fiind prețul ridicat, aproape inaccesibil al acestora.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, dar mai ales din secolul următor, răspândirea cărții pe întreg teritoriul românesc, chiar și în cele mai îndepărtate sate și cătune, este o dovadă că

prezența sa nu este rezultatul unei intruziuni accidentale. Procentul cărților ce au circulat în mediul rural este net superior celui din mediul urban.

Colportorii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, care au distribuit cărți în zona Episcopiei Hușilor până la apariția librăriilor specializate, au fost adesea legați de viața ecleziastică, dar și de viața culturală susținută de Biserică. Informații foarte valoroase despre aceste persoane ne sunt oferite de notele marginale ale cărții vechi păstrate la MEH. În cele menționate mai sus, au fost identificate sursele de achiziție a cărților de-a lungul timpului, ceea ce contribuie la dinamica circulației cărților vechi românești în zonele locuite de români.

Capitolul III. Cărți și proprietari

Multiplele însemnări de pe filele cărților românești vechi transmit informații din cele mai variate. De pe acestea se desprind date despre dobândirea cărților prin achiziție sau prin dăruire. Aceste însemnări despre cărți cumpărate, de cele mai multe ori, de către cei implicați în mod direct în viața religioasă, preoți, dascăli, dieci sau de vreun sătean mai înstărit, alteori chiar de toată comunitatea, ne dezvăluie date atât despre prețul cărților cât și despre cine le plătea. Cei ce fac însemnările sunt și cei ce motivează, adeseori, achiziția sau darul făcut. Multe dintre aceste însemnări ne dezvăluie efortul financiar extraordinar al comunităților românești, mai înstărite sau nu, de a achiziționa cartea necesară bunei desfășurări a cultului religios. Însemnările de pe cărțile vechi românești sunt o sursă importantă de informații ce permit observarea dezvoltării societății românești din perspective cât mai diverse și pe o perioadă largă de timp. Aceste însemnări oferă informații cu o tematică și valori diferite, adeseori insuficient exploatate în studiul istoriei societății românești până la începutul secolului al XIX-lea.

Așa cum am văzut, o modalitate eficientă de protecție a cărților bisericești împotriva furtului era una de natură spirituală: blestemul. Ajutorul, în cazul nedreptăților lumești venea, nu de la cei ce conduceau țara și care ar fi trebuit să aibă grijă de supușii ei, ci de la Dumnezeu. Din cele mai vechi timpuri viața în mediul rural românesc se desfășura în jurul bisericii și, implicit a preotului. Biserica era cea care ținea laolaltă întreaga comunitate a satului, cartea fiind privită ca un mijloc de cunoaștere a adevărului prin credință. Blestemele erau îndreptate împotriva celor ce s-ar fi gândit la schimbarea acestei ordini, prin mutarea cărții din locul unde fusese așezată prin danie.

Tipărirea cărților nu era o afacere profitabilă, putem afirma că achiziția unui exemplar era peste posibilitățile de cumpărare a multor clase sociale. Cea mai scumpă carte era cea care, pe lângă legătură, primea și o ferecătură din metale prețioase, aur sau argint, sau era împodobită cu pietre prețioase. Notele marginale de pe cărți despre prețul de achiziție al acestora ne oferă o perspectivă asupra unei lumi de altădată și a mentalității acesteia și ne ajută să înțelegem cum a fost recepționată ideea de a cumpăra o carte tipărită într-o perioadă în care numărul iubitorilor de carte trebuia să fie mai mare.

Din secolul al XVIII-lea până în secolul al XIX-lea, însemnările de pe cărțile de la MEH conțin informații valoroase despre legătorie, legători de cărți și prețul legătoriei. Din aceste adnotări a fost posibilă conturarea unei imagini despre colportori, locurile de unde erau cumpărate cărțile liturgice și prețul cu care erau achiziționate. Cercetarea directă a cărților de la MEH ne-a oferit șansa de a identifica un număr de 12 exemplare despre care credem că au fost legate de tipograful, gravorul și legătorul de cărți Mihail Strilbițchi, ilustru reprezentant al cărții românești al secolul al XVIII-lea.

Capitolul IV. Aspecte socio-culturale surprinse în însemnările manuscrise

De ani buni, cartea este un obiect de studiu și pentru istoria mentalităților, iar însemnările de pe filele acesteia reprezintă documente relevante pentru reprezentarea universului personal și social al unei epoci. Cercetarea însemnărilor de pe cărțile vechi ne dezvăluie universul omului tradițional din comunitatea românească a secolelor XVII-XIX. Procentul știutorilor de carte în această perioadă era unul foarte mic, scrisul și cititul fiind rezervate elitelor. Mesajele transmise prin însemnările de pe cărți exprimă fragmente din vocile celor mulți și oferă mărturii despre anumite comportamente și sensibilități.

Însemnările de pe cărțile vechi surprind de multe ori latura artistică, iubitoare de frumos a omului medieval. Regăsim pe cărțile de la MEH informații prețioase despre activitățile cultural-artistice desfășurate în mediul satelor din inima Moldovei. Informațiile furnizate oferă date valoroase despre meșterii-artiști care au „zugrăvit” interiorul unor biserici, despre comandarii podoabelor bisericești, precum și despre cei care au plătit pentru ca locul de rugăciune să le ofere liniștea sufletească. Toate aceste însemnări cu referire la „lucrul bisericii” cresc cantitatea de informații despre valoarea însemnărilor vechi pentru istoria culturii din zona Eparhiei Hușilor.

O categorie aparte o reprezintă însemnările care consemnează evenimentele sociale din epocile trecute. Știm că viața socială a românilor era una foarte săracă. Acest lucru se datora numeroaselor privațiuni materiale, dar mai ales tulburărilor istorice. Românii, în special moldovenii, trăiau sub amenințarea constantă a invaziilor străine. Familia, așadar, rămâne singurul mijloc real și puternic de susținere a fiecărui individ. Multe dintre cărțile pe care le-am parcurs la MEH sunt veritabile jurnale de familie sau, de cele mai multe ori, paginile unor cărți vechi sunt ca niște acte de naștere și deces, evenimente familiale. Din doar câteva rânduri, putem afla despre bucuriile și dramele unor familii întregi sau chiar ale unor comunități.

Însemnările existente pe filele vechilor tipărituri românești de la MEH conțin urme scrise din trecutul Moldovei. Aspecte istorice sunt redată prin intermediul acestora, astfel că au putut fi reconstituite anumite situații politice, economice sau sociale, cât și confirmarea sau completarea altor surse istorice, datele oferite prin aceste însemnări nu aduc informații istorice majore, dar oferă, în schimb, amănunte și precizări care nu se regăsesc în alte izvoare.

Capitolul V. Relația om-natură

Însemnările de pe cărțile vechi sunt, cu siguranță, o oglindă a vieții oamenilor care le-au scris. Anomaliile climatice, cutremurele sau alte dezastre naturale au avut efecte majore asupra vieții sociale a locuitorilor celor trei provincii românești și nu numai. Acesta era complet neputincios în fața naturii dezlănțuite. Fenomenele naturale aduceau cu ele pagube materiale importante, pierderi de vieți omenești, distrugerea sau compromiterea recoltelor, pierderea animalelor. Toate acestea aveau consecințe grave în viața locuitorilor satelor, târgurilor și orașelor. Fenomenele catastrofale ale naturii erau puse pe seama unor forțe supranaturale, oculte, bune sau rele, cu rol de pedepsire a conduitei umane.

Ciuma și holera sunt două din cele mai grave boli de natură contagioasă care au marcat lumea medievală, care au provocat cele mai multe suferințe și pierderi de vieți omenești și pe care le găsim menționate pe multe dintre cărțile de la MEH. De asemenea, în însemnările de pe aceste tipărituri există câteva mărturii ale invaziilor de lăcuste, care au cuprins adeseori Țările Române. Sursa principală a acestor focare de lăcuste se pare că era în stufărișurile din Delta Dunării, iar în mod secundar bălțile din cursurile inferioare ale unor râuri. În verile secetoase, cu temperaturi extreme, acestea făceau ravagii în culturile populației și așa sărace,

fenomenul fiind asociat cu cel biblic, cu conotații de pedeapsă divină pentru multele păcate ale oamenilor.

Fenomenele disparițiilor astrilor cerești sunt, de asemenea, consemnate în filele vechilor cărți. Eclipsele de soare și de lună, cu precădere cele de soare, au fost considerate ca aducătoare de nenorociri, afectând mentalul colectiv. Eclipsele sunt percepute în mai toate culturile lumii ca întâmplări dramatice, ca semne de rău augur. Dispariția soarelui anunță venirea unor evenimente funeste: moarte, război, molimă, secetă etc.

Cărțile vechi sunt martori fideli ai spaimelor și suferințelor trăite de oameni de-a lungul timpului. Cutremurul este unul dintre fenomenele geologice ce produce în rândul oamenilor și a viețuitoarelor cea mai mare spaimă, teritoriul românesc aflându-se pe una din zonele seismice ale Pământului. Aceasta a făcut ca, de-a lungul timpului, populația spațiului locuit de români să fi suferit mult de pe urma cutremurelor de pământ. Pe cărțile de la MEH au putut fi identificate nu mai puțin de 20 de cutremure ce s-au produs între secolul al XVIII-lea și al XIX-lea în aria geografică a actualei Episcopii a Hușilor și nu numai, evenimente care au venit în special cu pagube materiale și cu foarte multă spaimă în rândul populației, indiferent de categoriile sociale din care făceau parte.

CONCLUZII

Înființarea Episcopiei Hușilor, în anul 1598, a dus la consolidarea credinței în această parte a Moldovei, care s-a realizat inclusiv prin cărți de cult. Timpurile au fost nemiloase cu principatul Moldovei, „călcat” de tătari, turci, poloni, ruși, unii pentru pradă, alții pentru a răpi teritorii sub diverse pretexte. În 1775, nordul Moldovei (rebotezat Bucovina) a fost anexat de Imperiul Austriac, în 1812, estul Moldovei (rebotezat Basarabia) a intrat în componența Imperiului Rus, însă viața spirituală a continuat în teritoriul rămas, cu credința că Dumnezeu va face, mai devreme sau mai târziu, dreptate. Oamenii politici de calitate împreună cu purtătorii și păstrătorii credinței au luptat, unii cu vorba, alții cu arma în mână, pentru Unirea Moldovei cu Țara Românească (1859), pentru independență (1877-1878) și pentru România Întregită (1918). La toate acestea un rol important l-au avut educația, exemplele înaintașilor și infuzia de patriotism. Cei care vorbeau maselor fără știință de carte învățaseră din hrisoave și cărți vechi despre succesele și pătimirile românilor. Tocmai de aceea, la un moment dat, a sosit momentul să se adune toate artefactele și hârtiile vechi și să fie depozitate în muzee, arhive sau biblioteci pentru a lăsa urmașilor mărturiile trecutului. A început un studiu serios al cărților vechi în spațiul românesc, fie că erau tipărite, fie manuscrise, iar conținutul diseminat în comunități prin știutorii de carte, cei mai mulți fiind preoți și călugări. Muzeul arheologic bisericesc al Eparhiei Hușilor, înființat în 1926, la inițiativa episcopului Iacov Antonovici, a făcut parte din acest proiect de recuperare a memoriei pentru istoria Moldovei, istoria Episcopiei Hușilor și istoria culturii naționale. Transformat în Muzeul Eparhial Huși, se vor aduna aici, până în prima jumătate a anilor '80, unele dintre cele mai valoroase cărți ce au circulat vreodată în satele, orașele și bisericile din această zonă, cărți care contribuieră la emanciparea comunităților din arealul Eparhiei Hușilor. Strădania părintelui Mina Dobzeu în organizarea pe baze moderne a acestui loc de cultură este remarcabilă și nu putea veni decât din dragostea imensă pe care o avea față de neamul lui, de biserica din care se trăgea și din munca înaintașilor lui, iubitori de carte: tipografi, gravori, legători, preoți, monahi, dascăli sau credincioși de rând.

Cercetarea pe care am întreprins-o la MEH în perioada studiilor doctorale ne-a permis să analizăm un număr considerabil de cărți vechi românești. Din totalul celor 4930 de cărți ce se găsesc aici, aproape jumătate dintre acestea, 2288, aparțin perioadei cărții vechi românești, care reprezintă sfera noastră de interes. Restul reprezintă carte veche modernă, carte în limba greacă, slavonă și un număr mic de manuscrise (nouă).

Am analizat la MEH cărți ce au circulat în aria geografică a Episcopiei Hușilor ce provin din aproape toate centrele tipografice aflate în cele trei provincii românești, cât și din afara granițelor acestora: Iași, București, Râmnic, Neamț, Blaj, Sibiu, Buda, Brașov, Buzău, Târgoviște, Chișinău, Sankt Petersburg, Dubăsari și Movilău. Trebuie să remarcăm că tipăriturile din oficina de la Iași au avut cea mai largă răspândire în arealul studiat, urmate îndeaproape de cele de București și Râmnic.

Un *Ceaslov* tipărit la Sibiu în anul 1824, cercetat de noi, este o contribuție la BRV. Acesta nu este descris în nici unul din cataloagele de carte veche românească ce au fost publicate până în acest moment. O singură mențiune, lacunară, este făcută de către Policarp Chițulescu în „Revista istorică” (2020), unde se face o descriere a paginii de titlu după o fotocopy a acesteia. Exemplarul identificat de noi la MEH și care a fost descris în capitolul I.6. se păstrează aproape integral, având inclusiv pagina de titlu, elementul cel mai valoros de identificare a unei cărți. Nu în ultimul rând, prin cercetarea directă a cărților din depozitul de la MEH am putut identifica un număr considerabil de cărți ce erau greșit înregistrate în registrul inventar, fie din punct de vedere al titlului, fie al anului de tipărire.

Credem că prima ipoteză de lucru pe care ne-am propus-o la începutul demersului nostru științific a fost confirmată prin cercetarea colecției de carte românească veche din fondul Muzeului Eparhial Huși. Astfel, primul obiectiv realizat a fost acela al cercetării și analizării cărților vechi aflate la această instituție care provin de la diferite tipografii, fie ele din Moldova, Țara Românească, Transilvania sau din alte centre tipografice.

Un alt obiectiv pe care ni l-am propus a fost acela de a cerceta dinamica și particularitățile circulației cărții vechi în arealul Episcopiei Hușilor. Tipăriturile ce au circulat de-a lungul timpului în teritoriile locuite de români cunosc o expansiune deosebită, astfel că, indiferent de locul unde au văzut lumina tiparului, cărțile s-au răspândit în număr foarte mare în toate aceste zone. Studiul circulației cărții vechi pe teritoriul Episcopiei Hușilor ne oferă informații valoroase referitoare la vechimea așezărilor, respectiv a bisericilor aflate aici. O biserică ce avea un inventar bogat de carte ne transmite ideea unei situații economice bune, știut fiind faptul că prețul cărții era, de obicei, unul ridicat, aproape prohibitiv.

Circulația cărții vechi românești exprimă un fenomen reprezentativ pentru cultura tradițională. Din cercetările noastre efectuate pe fondul de carte veche românească de la MEH rezultă că 83% din cărți provin din mediul rural, procentul fiind în realitate chiar mai mare.

Distribuția cărții în întreg spațiul locuit de români, până în cele mai izolate sate și cătune, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, dar mai ales începând cu următorul secol, dovedește că prezența ei nu este rezultatul unei intruziuni accidentale. Raportul dintre cartea veche prezentă la oraș și cea prezentă în mediul rural este net superior pentru cea din urmă, cu un număr de 903 exemplare cercetate *de visu* din mediul sătesc, față de doar 189 exemplare ce provin din mediul orășenesc al parohiilor din aria Episcopiei Hușilor.

Colportorii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, ce distribuiau tipăriturile românești în aria Episcopiei Hușilor, până la apariția magazinelor specializate de vânzare de carte erau, de cele mai multe ori, legați de viața bisericească dar și de cea culturală susținută de Biserică. Însemnările marginale existente pe cartea veche ce se păstrează la MEH ne oferă informații extrem de valoroase despre aceste persoane. În cele expuse mai sus au fost identificate sursele de achiziționare a cărților de-a lungul timpului fapt ce contribuie la creionarea dinamicii circulației tomurilor vechi românești în teritoriile locuite de români și la confirmarea, totodată a celei de a doua ipoteze de lucru a tezei noastre, cea referitoare la circulația cărții românești vechi pe teritoriul Episcopiei Hușilor.

Ideea de bază ce reiese din cuprinsul celui de al treilea capitol al acestei lucrări este că multiplele însemnări de pe filele cărților românești vechi transmit informații din cele mai variate. De pe acestea se desprind, printre altele, date despre dobândirea cărților prin achiziție sau prin dăruire. Aceste însemnări despre cărți cumpărate, de cele mai multe ori, de către cei implicați în mod direct în viața religioasă, preoți, dascăli, dieci sau de vreun sătean mai înstărit sau chiar de toată comunitatea, ne dezvăluie informații atât despre prețul cărților, cât și despre cine le plătea. Cei ce fac însemnările sunt și cei ce motivează, adeseori, achiziția sau darul făcut. Multe dintre aceste însemnări ne dezvăluie efortul financiar extraordinar al comunităților românești, mai înstărite sau nu, de a achiziționa cartea necesară bunei desfășurări a cultului religios. Însemnările de pe cărțile vechi sunt o sursă importantă de informații ce permit observarea dezvoltării societății românești din perspective cât mai diverse și pe o perioadă largă de timp, având o tematică și valori diferite, adeseori insuficient exploatate în studiul istoriei societății românești până la începutul secolului al XIX-lea.

Protecția cărților împotriva furtului se făcea prin cea mai la îndemână metodă, cea a protecției spirituale - realizată prin intermediul blestemului. Cheia prin care putem înțelege această protecție spirituală a cărții, prin blestem, trebuie citită strict în contextul moral-religios al epocii medievale. Știm că din cele mai vechi timpuri viața în mediul rural românesc a gravitat în jurul Bisericii și al preotului. Biserica a ținut unită comunitatea satului cu ajutorul cărții, privită ca o modalitate de cunoaștere a adevărului prin credință. Blestemele erau

îndreptate împotriva celor ce ar fi încercat să modifice în vreun fel traiectoria cărții prin schimbarea locului unde aceasta fusese așezată prin danie: în biserică, mănăstire sau familie.

Cartea, ca obiect de valoare pus pe picior de egalitate cu celelalte odoare bisericești, trebuia, așadar, protejată. În mentalitatea tradițională, credința în imbatabilitatea blestemului era nestrămutată. Din analiza numeroaselor blesteme de pe cărțile de la MEH, au fost identificate răspunsuri la întrebări care se ridică în legătură cu furtul cărților: *de ce se furau cărțile și cine erau hoții de cărți?*; *care erau modalitățile de înstrăinare a tipăriturilor?* sau *cine era îndreptățit să scrie aceste blesteme?* De asemenea, am adus la lumină numeroasele formule de blestem consacrate, ce utilizau termeni specifici, care, de multe ori erau utilizați simultan, intensificând astfel frica de pedeapsă. Am evidențiat și sfinții sub a căror protecție spirituală erau așezate cărțile, cel mai ades invocați fiind Domnul Iisus Hristos împreună cu Maica Sa, Fecioara Maria, Sfântul Ioan Botezătorul, Sfinții Apostoli, Sfinții Ierarhi, Sfânta Treime, Sfinții Arhangheli și, printre cei mai invocați, cei 318 sfinți părinți de la Sinodul de la Niceea. Pentru o cât mai bună ilustrare a fenomenului blestemelor ce se găsesc în cuprinsul cărților vechi am alcătuit un amplu tabel al acestora ce se găsește la Anexa 54.

Tipărirea unei cărți nu era o afacere economică. Din punct de vedere financiar aceasta era puțin accesibilă multor categorii sociale, cea mai scumpă fiind cartea căreia, pe lângă legătură, i se adăuga și o ferecătură din metale prețioase (aur sau argint) și pietre prețioase. Însemnările de pe cărți despre prețul de cumpărare ne familiarizează cu o lume trecută, cu mentalitățile ei, putând astfel înțelege mai ușor cum a fost receptată ideea de a achiziționa o tipăritură într-o vreme când se impunea creșterea numărului știutorilor de carte. Au fost extrase din însemnările de pe cărți date importante privind prețul de achiziție al acestora, date ce au fost ilustrate pe larg la secțiunea Anexe a acestei lucrări.

Însemnările de pe cartea veche de la MEH conțin informații valoroase despre legatorie, legători de cărți și prețul practicat pentru legarea acestora, cuprinse în intervalul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. Din notelor marginale s-a desprins un tablou al celor ce vindeau cărți, locul de unde erau procurate, cât și prețul de achiziție al acestora, toate aceste informații au fost de asemenea expuse sintetic în Anexele acestei lucrări.

Un element de noutate ce s-a revelat pe parcursul cercetării noastre la MEH a fost identificarea unui număr de 12 cărți despre care credem că ar fi putut fi legate de tipograful, gravorul și legătorul Mihail Strilbițchi, reprezentant ilustru al cărții românești din secolul al XVIII-lea. În cărțile de la MEH a fost identificat un supralibros ce reprezintă *Punerea în mormânt a Domnului Iisus Hristos*. Semnătura legătorului este în partea inferioară a medalionului în care este plasată imaginea: ереи Михайлъ Стрил - *erei Mihail Stril(bițchi)*, în partea superioară a medalionului stă scris Положение в гробъ (*Punerea în mormânt*). Descoperirea acestor legături vine să confirme ipoteza emisă încă din 1914, adică acum mai bine de 110 de ani, de către Dimitrie Dan, reputatul folclorist și istoric român. Acesta era de părere că Mihail Strilbițchi ar fi lucrat, cu siguranță, și alte legături de carte, pe lângă cele trei cunoscute la acel moment. Ipoteza lui Dimitrie Dan era că există legături de carte ce vor fi fost făcute pentru Mitropolia din Iași și alte mănăstiri din Moldova și care, dacă mai există, vor ieși la iveală. Iată că unele din aceste legături au ieșit la iveală când puțini mai credeau în existența lor. Fără doar și poate, studiul istoriei cărții vechi românești este departe de a se fi încheiat și merită a fi aprofundat.

Analiza însemnărilor de pe cărți despre autorii, proprietarii și donatorii acestora, a însemnărilor ce asigurau protecția spirituală a cărții prin intermediul blestemelor, prețul cărților, a legăturii acestora și, implicit, identificarea celor ce s-au ocupat de legarea tomurilor, a constituit unul din obiectivele acestei lucrări. Realizarea obiectivului enunțat a dus la confirmarea celei de-a treia ipoteze de lucru propusă în debutul acestui demers științific, de investigare a cărților și proprietarilor acestora, modalităților prin care erau protejate cărțile, prețul de vânzare și legătorii lor.

Prin însemnările marginale, produsul editorial din Evul Mediu a devenit un important obiect de studiu pentru istoria mentalităților. Notele scrise de „cei mici” au devenit documente relevante pentru reprezentarea universului personal și social al unei epoci. Cercetarea însemnărilor de pe cărțile vechi ne-a dezvăluit un univers fascinant al românului tradițional, aflat în legătură strânsă cu Dumnezeu prin intermediul bisericii, din a doua parte a secolului al XVII-lea până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, uneori chiar până în primii ani ai secolului al XX-lea. Neputându-se exprima prin scris, datorită puținei științe de carte, cei câțiva reprezentanți ai comunităților ce știau a scrie, exprimau prin însemnările făcute pe marginile albe ale cărților crâmpoșele din vocile celor mulți, mărturii ale unor comportamente și sensibilități.

Însemnările de pe cărțile vechi surprind de multe ori latura artistică, iubitoare de frumos a omului acestor meleaguri. Regăsim pe cărțile de la MEH informații prețioase despre activitățile cultural-artistice desfășurate în mediul satelor din inima Moldovei. Informațiile furnizate oferă date valoroase despre meșterii-artiști care au „zugrăvit” interiorul unor biserici, despre comandarii podoabelor bisericesti, precum și despre cei care au plătit pentru ca locul de rugăciune să le ofere liniștea sufletească. Toate aceste însemnări cu referire la „lucrurile bisericii” cresc cantitatea de informații despre valoarea însemnărilor vechi pentru istoria culturii din zona Eparhiei Hușilor.

O categorie aparte este cea a însemnărilor care surprind evenimente sociale din veacurile trecute. Știm că viața socială a omului din teritoriile locuite de români era foarte săracă, în mare parte datorită numeroaselor lipsuri materiale dar, mai ales, din cauza vicisitudinilor istorice. Așadar, familia rămâne singurul punct de sprijin real și puternic al fiecărui individ în parte. Multe din cărțile cercetate *de visu* la MEH sunt precum adevărate jurnale de familie sau, de cele mai multe ori, paginile cărților vechi sunt asemeni unor condici de nașteri și decese, evenimente de familie din care putem afla, doar din câteva rânduri, bucuriile și dramele unor familii întregi sau chiar a comunităților.

Însemnările existente pe filele vechilor tipărituri românești de la MEH conțin urme scrise din trecutul Moldovei. Evenimentul istoric care se conturează în oglinda însemnărilor este unul apăsător prin aceea că este trăit în mod direct. Românii din cele trei Țări Române, dar mai ales moldovenii, trăiau tot timpul sub amenințarea năvălirilor străine. Aspecte istorice sunt redată prin intermediul însemnărilor, astfel, au putut fi reconstituite anumite situații politice, economice sau sociale, care confirmă și completează alte surse istorice. Aceste note marginale nu ne-au adus informații istorice majore, dar au oferit, în schimb, amănunte și precizări care nu se regăsesc în alte izvoare. Cel mai important lucru este că reflectă impactul provocat de acele evenimente asupra membrilor comunităților de credincioși.

Cea de a patra ipoteză de lucru a tezei noastre, referitoare la aspectele socio-culturale surprinse în însemnările manuscrise, a fost confirmată pe parcursul acestei lucrări. Obiectivul de a analiza însemnările de pe cărțile vechi din perspectiva istoriei mentalităților a fost realizat. Astfel, au fost examinate însemnări marginale cu caracter cultural, însemnări care surprind evenimente sociale, dar și urmele scrise din trecutul Moldovei. Toate aceste însemnări au în centrul preocupărilor lor atitudinile și comportamentele, sensibilitățile, deprinderile și obiceiurile, viața cotidiană a oamenilor din diverse perioade istorice.

Notele marginale de pe cărțile vechi sunt, cu siguranță, o oglindă a vieții oamenilor care le-au scris. Anomaliile climatice, cutremurele sau alte dezastre naturale au avut efecte majore asupra vieții sociale a omului medieval. Acesta era complet neputincios în fața naturii dezlănțuite. Fenomenele naturale aduceau cu ele pagube materiale importante, pierderi de vieți omenești, distrugerea sau compromiterea recoltelor, pierderea animalelor. Toate acestea aveau consecințe grave în viața locuitorilor satelor, târgurilor și orașelor. Fenomenele catastrofale ale naturii erau puse pe seama unor forțe supranaturale, oculte, bune sau rele, cu rol de pedepsire a conduitei umane.

Ciuma și holera sunt două din cele mai grave boli de natură contagioasă care au marcat lumea medievală, care au provocat cele mai multe suferințe și pierderi de vieți omenești și pe care le găsim menționate pe multe dintre cărțile de la MEH. De asemenea, în însemnările de pe aceste tipărituri există câteva mărturii ale invaziilor de lăcuste, care au cuprins adeseori Țările Române. Sursa principală a acestor focare de lăcuste se pare că era în stufărișurile din Delta Dunării, iar în mod secundar bălțile din cursurile inferioare ale unor râuri. În verile secetoase, cu temperaturi extreme, acestea făceau ravagii în culturile populației și așa sărace, fenomenul fiind asociat cu cel biblic, cu conotații de pedeapsă divină pentru multele păcate ale oamenilor.

Fenomenele disparițiilor astrilor cerești sunt, de asemenea, consemnate în filele vechilor cărți. Eclipsele de soare și de lună, cu precădere cele de soare, au fost considerate ca aducătoare de nenorociri, afectând mentalul colectiv. Eclipsele sunt percepute în mai toate culturile lumii ca întâmplări dramatice și semne de rău augur. Dispariția soarelui anunță, în mentalul medieval, apropierea unor evenimente funeste: moarte, război, molimă, secetă etc.

Cărțile vechi sunt martore fidele ale spaimelor și suferințelor trăite de oameni de-a lungul timpului. Cutremurul este unul dintre fenomenele geologice ce produce în rândul oamenilor și a viețuitoarelor cea mai mare spaimă. Teritoriul românesc se află pe una din zonele seismice ale Pământului. Aceasta a făcut ca, de-a lungul timpului, populația spațiului locuit de români să fi suferit mult de pe urma cutremurelor de pământ. Pe cărțile de la MEH au putut fi identificate nu mai puțin de 20 de cutremure, sintetizate în Anexa 53, ce s-au resimțit între secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în aria geografică a actualei Episcopii a Hușilor și nu numai, evenimente care au venit în special cu pagube materiale și cu foarte multă spaimă în rândul populației, indiferent de categoriile sociale din care făceau parte.

Acest ultim capitol al tezei noastre a dus la realizarea ultimei ipoteze de lucru, enunțată în debutul demersului nostru științific, referitoare la relația omului cu natura așa cum s-a desprins din însemnările marginale de pe cărțile vechi de la MEH.

Un ultim obiectiv pe care ni l-am propus și pe care l-am realizat a fost elaborarea unui Corpus al însemnărilor de pe cărțile vechi ce au circulat în Episcopia Hușilor în secolele XVII-XX. Acesta reprezintă achiziția cea mai importantă a cercetării noastre, ce cuprinde însemnările de pe cărțile ce au circulat de-a lungul timpului pe la bisericile din Eparhia Hușilor, atât însemnări inedite, cât și însemnări ce au mai fost editate în trecut. Noutatea acestui Corpus este că sunt reunite laolaltă marea majoritate a însemnărilor de pe cărțile vechi, tipărite în intervalul 1636-1830.

În concluzie, considerăm că teza noastră, ca rezultat unei cercetări îndelungate și complexe, și-a atins toate obiectivele propuse. Elementul de noutate al tezei de doctorat constă în identificarea unor titluri de cărți necunoscute, scoaterea la lumină a unor însemnări marginale inedite prin valorificarea fondului de carte veche de la MEH și MJV și interpretările originale ale acestora din perspectiva istoriei politice, militare, sociale, economice, demografice, iar pe de altă parte, din perspectiva istoriei mentalităților. De asemenea, având un caracter multidisciplinar, cartea veche tipărită determină un alt punct important al temei noastre de cercetare, acela al interesului cercetătorilor din diferite domenii față de vechile tipărituri: istorie, teologie, filologie, artă, restaurare etc. Nu în ultimul rând, elementul de noutate ce a rezultat din analiza însemnărilor marginale de pe cărțile vechi a fost alcătuirea unui Corpus al însemnărilor care să cuprindă însemnări editate dar, mai ales, inedite de pe cărțile ce au circulat în arealul aflat în jurisdicția Episcopiei Hușilor în perioada cuprinsă între secolul al XVII-lea și al XIX-lea.

Direcții de urmat în cercetările viitoare. Demersul nostru științific nu este și nu își propune a fi exhaustiv, întrucât, cu siguranță, vor mai apărea însemnări inedite ce vor fi identificate în arhive și biblioteci. De asemenea, nu trebuie să neglijăm nici existența însemnărilor de pe cartea modernă, tipărită după anul 1830 și până la 1918, însemnări nu mai

puțin importante despre viața și activitatea oamenilor din această parte a Moldovei, care vor trebui cercetate și scoase la lumină. Toate acestea vor putea alcătui un nou Corpus al însemnărilor de pe cărțile vechi ce au circulat în această zonă care să vină în completarea celui pe care l-am alcătuit în această lucrare. Totodată, vor trebui efectuate noi studii asupra cărților vechi de la MEH (cele care, din motive obiective, nu au putut face parte din studiul nostru), MJV, BMSBB, cât și de la parohiile care mai dețin în patrimoniul lor astfel de exemplare. Vor putea fi puse în cercetare noi date despre exemplarele care au circulat în Episcopia Hușilor, noi nume de legători și legăturile realizate de aceștia, modul de difuzare a cărții în teritoriu, date despre hârtia folosită la realizarea acestor cărți și filigranele acestora etc.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Izvoare și instrumente de lucru

I.1. Izvoare inedite

- Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond *Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor*.
- Depozitul de carte veche al Muzeului Eparhial Huși.
- Depozitul de carte veche al Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui.
- Institutul Național al patrimoniului, fond *Comisia Monumentelor Istorice*.

I.2. Instrumente de lucru

- Bianu, Ioan; Cartoian, Nicolae, *Album de paleografie românească (scrierea chirilică)*, Ediția a III-a, București, Editura Tiparul Cartea Românească, 1940.
- Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche: 1508-1716*, Tomul I, București, Edițiunea Academiei Române, Stabilimentul Grafic J. V. Socec, 1903.
- Idem, *Bibliografia românească veche: 1716-1808*, Tomul II, București, Edițiunea Academiei Române, Atelierele Grafice Socec & Co., Soc. Anonimă Română, 1910.
- Bianu, I., Hodoș, N., Simonescu, D., *Bibliografia românească veche: 1809-1830*, Tomul III, București, Edițiunea Academiei Române, Atelierele Grafice Socec & Co., Soc. Anonimă Română, 1912–1936.
- Bianu, Ioan; Simonescu, Dan, *Bibliografia românească veche. Adăogiri și îndreptări*, Tomul IV, București, Edițiunea Academiei Române, Atelierele Grafice Socec & Co., Soc. Anonimă Română, 1944.
- Evseev, Ivan, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, Editura Amarcord, 1994.
- Marinescu, Florin; Mischevca, Vlad, *Cărțile românești din biblioteca mănăstirii athonite Sfântul Pavel*, Atena, s. n., 2010.
- Mihăescu, Doru, *Episcopia Romanului: 600 de ani de istorie: Cartea românească veche și alte mărturii din trecutul Episcopiei Romanului*, tipărită cu inițiativa și binecuvântarea Preasfințitului Eftimie, episcopul Romanului, București, Editura Academiei Române, 2007.
- Mitric, Olimpia, *Cartea românească veche în județul Suceava - Catalog* -, Ediția a II-a revăzută și adăugită, Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”, 2005.
- Nicu, Vladimir, *Localitățile Moldovei în documente și cărți vechi, Îndreptar bibliographic*, vol I, A-L, Chișinău, Universitas, 1991.
- Poenaru, Daniela, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Târgoviște, Muzeul Județean Dâmbovița, 1973.
- Radu, Mihaela; Pădurariu, Iuliana, *Fondul de carte veche de la Mănăstirea Bogdana: cartea românească veche (1642-1830)*, volum tipărit cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Părinte Ioachim, Arhiepiscopul Romanului și Bacăului, Cuvânt înainte de prof. univ. dr. Olimpia Mitric, Roman, Editura Filocalia, 2021.
- Stoicescu, Nicolae, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV-XVII*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971.
- Idem, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, s. n., 1974.

I.3. Izvoare edite

I.3.1. Izvoare documentare

- Antonovici, Ioan, *Documente bârlădene*, vol. I, Bârlad, Tipografia Neculai P. Peiu, 1911.
- Idem, *Documente bârlădene*, vol. III, Bârlad, Tipografia și Legătoria de Cărți Const. D. Lupașcu, 1915.
- Idem, *Documente bârlădene*, vol. IV, Bârlad, Tipografia și legătoria de cărți Const. D. Lupașcu, 1924.
- Idem, *Documente bârlădene*, vol. V, Huși, Atelierele Zanet Corlățeanu, 1926.
- Basarab, Maria, *Cuvinte mărturisitoare. Însemnări de pe cărți românești vechi din județul Hunedoara*, Deva, Tipografia „Astra”, 2001.
- Clit, Costin, *Documente privind istoria Episcopiei de Huși*, Lucrare apărută cu binecuvântarea Preasfințitului Părinte Ignatie, Episcopul Hușilor, Huși, Editura Horeb, 2021.
- Corfus, Ilie, *Însemnări de demult*, Iași, Editura Junimea, 1975.
- Ghibănescu, Gheorghe, *Surete și Izvoade (Documente slavo-romane) (Cuzeștii)*, vol. VII, Iași, Tipografia „Dacia” P. & D. Iliescu, 1912.
- Idem, *Surete și Izvoade (Documente slavo-romane) (Documente Racovițești)*, vol. VIII, Iași, Tipografia „Dacia” P. & D. Iliescu, 1913.
- Idem, *Inscripții din bisericile României*, vol. II, București, Atelierele Grafice Socec & Comp., 1908.
- Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XVI, București, Atelierele Socec&Co, Societate anonimă, 1909.
- Idem, *Scrisori și zapise de meșteri români*, București, publicate pentru Societatea Națională de credit industrial, 1926.

II. Periodice

- „Academica”, 2021.
- „Acta Moldaviae Meridionalis”, 1981 - 1982; 1993-1998; 1999 - 2000; 2001 - 2003; 2007 - 2008; 2014; 2015.
- „Akademos”, 2021.
- „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane”, 2023.
- „Arhivele Basarabiei”, 1931; 1936.
- „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, 1929.
- „Carpica”, 2019; 2020; 2023.
- „Cercetări istorice”, 1940; 1997; 1998; 2010.
- „Cronica Episcopiei Hușilor”, 1998; 1999; 2000; 2001.
- „Documente răzășești”, 1932.
- „Ion Neculce”, 1924; 1929; 1930; 1940; 1996-1997.
- „Lohanul”, 2012; 2015.
- „Magazin bibliologic”, 2014; 2020.
- „Miron Costin”, 1914; 1919.
- „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1972, 1978.
- „Prutul”, 2014; 2015; 2016; 2017.
- „Revista istorică”, 1916; 1921.

III. Lucrări generale

- Bădără, Doru, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros, 1998.
- Buluță, Gheorghe, *Scurtă istorie a editurii românești*, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- Clit, Costin, *Episcopia Hușilor- studii, articole și documente*, lucrare apărută cu binecuvântarea Preasfințitului Părinte Ignatie, Episcopul Hușilor, Huși, Editura Horeb, 2023.
- Dâmboiu, Aurel, *De la piatră la hârtie*, București, Editura Științifică, 1964.
- Eșanu, Andrei, *Cultură și civilizație medievală românească (Din Evul Mediu timpuriu până în secolul al XVII-lea)*, Chișinău, Editura Arc, 1996.
- Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, Editura Ministerului de Instrucție, 1904.
- Idem, *Scrieri despre artă*, București, Editura Meridiane, 1968.
- Lecca, Octav George, *Familii boierești române, istoric și genealogie (după izvoare autentice)*, București, Institutul de Arte Grafice și Editura „Minerva”, 1899.
- Obreja, Alexandru Th., *Câteva date istorico-geografice, asupra satului Gugești din jud. Fălciu*, în „Arhivele Basarabiei”, An. VIII, nr. 1, ianuarie-martie, Chișinău, Tipografia „Tiparul Moldovenesc”, 1936.
- Ofrim, Alexandru, *Cheia și psaltirea. Imaginarul cărții în cultura tradițională românească*, Cuvânt înainte de Irina Nicolau, Pitești - București - Brașov - Cluj-Napoca, Editura Paralela 45, 2001.
- Pamfile, Tudor, *Povestea lumii de demult după credințele poporului român*, Ediție îngrijită și cuvânt înainte de Antoaneta Olteanu, București, Editura Paideia, 2002.
- Pricop, Alina-Mihaela, *Contribuții la istoricul Episcopiei Hușilor*, Bârlad, Editura Sfera, 2007.
- Radosav, Doru, *Sentimentul religios la români*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1997.
- Vasilescu, Mircea, „Iubite cetitoriule...” *Lectură, public și comunicare în cultura română veche*, București, Editura Paralela 45, 2001.
- Văduva, Ofelia, *Magia darului*, București, Editura Enciclopedică, 1997.

IV. Lucrări speciale

- Bacăru, Livia, *Vechi legături de cărți românești. Introducere în istoria legăturii din România*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, Serie nouă, XIII, București, 1974.
- Bălan, Emanuel, *Flagelul ciumei în istoria Moldovei (secolele XV-XIX)*, în „Carpica”, XLVIII, Bacău, Editura Magic Print Onești, 2019.
- Bogdan, Florin, *Prețul de achiziție al cărții românești în Transilvania în secolele XVI-XIX*, Prefață de Eva Mârza, Sibiu, InfoArt Media - ASTRA Museum, 2011.
- Bujoreanu, Ștefan, *Note depe cărțile bisericești dela biserica Țuțcani-Mănăstire <Covurlui>*, în „Cercetări istorice”. Revistă de istorie românească, Anul XIII – XVI, nr. 1-2, Iași, s. n., 1940.
- Cerețu, Igor, *Tipărituri transilvănene în Basarabia (a doua jumătate a sec. XVIII și primele două decenii ale sec. XX)*, în „Tyragetia”, vol. II [XVII], nr. 2, Chișinău, s. n., 2008.

- Cernovodeanu, Paul; Binder, Paul, *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, Editura Silex, 1993.
- Chiaburu, Elena, *Un tipograf moldovean din secolul al XVIII-lea: Mihail Strelbițchi*, în „Ioan Neculce” Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei (serie nouă), II-III, s. I., s. n., 1996-1997.
- Cîmpianu, Cristina Maria, *Însemnări aflate pe cărți vechi despre schitul Gologofta (județul Vaslui)*, în „Carpica”, LII, Editura Magic Print Onești, 2023.
- Clit, Costin, *Circulația cărții vechi în parohiile Episcopiei Hușilor la 1898*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, V, Huși, s. n., 1999.
- Idem, *Însemnări de pe cărți (I)*, în „Prutul”, Revistă de cultură, Serie nouă, Huși, Anul IV (XIII), nr. 1 (53), s. I., s. n., 2014.
- Ghibănescu, Gheorghe, *Inscripții și notițe pe cărți*, în „Ion Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași, Fascicola 4 - 1924, Iași, Atelierele grafice - „Lumina Moldovei”, 1924.
- Idem, *83 inscripții și notițe de pe cărți din Iași, Vaslui, Fălciu, Fălticeni și satul Huși*, în „Ion Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași, Fascicola 7 - 1928, Iași, Institutul de arte grafice - „Viața românească” S. A., 1929.
- Grigoruță, Sorin, *Epidemiile de ciumă în Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Studii și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2020.
- Iorga, Nicolae, *Istoria țării prin cei mici*, în „Revista istorică”, VII, nr. 1-3, s. I., s. n., 1921.
- Lupu, Daniela Luminița, *Tiparul și cartea în Țara Românească între 1716 și 1821*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009.
- Mazilu, Dan Horia, *O istorie a blestemului*, Iași, Editura Polirom, 2001.
- Mitric, Olimpia, *Fondul de carte veche bisericească de la complexul muzeistic Huși (Prezentare generală)*, în „Cronica Episcopiei Romanului și Hușilor” III, Bacău, 1991.
- Oros, Ioan Maria, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX). Cărți și proprietari*, Cluj-Napoca, Editura Mega, Editura Porolissum, 2010.
- Panait, Ioana, *Circulația în Moldova a cărții în limba română tipărită în secolul al XVIII-lea*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul XLVIII, nr. 5-6 (mai-iunie), s. I., s. n., 1972.
- Rotaru, Doina, *Muzeul Eparhial Huși - așezământ de cultură și spiritualitate ortodoxă*, în „Cronica Episcopiei Hușilor”, IV, Huși, s. n., 1998.

V. Resurse electronice

- <https://arhivacomisiuniimonumentelor.ro/?cat=5130>, accesat la 22.09.2022.
- <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=19489-prutul-revista-de-cultura-husi--v-xiv-1-55-2015>, accesat la 7.03.2020.
- <https://dexonline.ro/>, accesat la 22.01.2024.
- <https://episcopiahusilor.ro/muzeul-eparhial-husi>, accesat la 24.05.2020.
- <http://ghidulmuzeelor.cimec.ro/id.asp?k=636&-Muzeul-Eparhial-HUSI-Vaslui>, accesat la 17.05.2020.
- <http://www.ghika.net/Familles/Donici/Donici.pdf>, accesat la 5.03.204.
- <https://patrimoni.gov.ro/images/lmi-2015/LMI-VS.pdf>, accesat la 17.05.2020.
- <https://rei.gov.ro/index.php>, accesat la 12.05.2024.

LISTA FOTOGRAFIILOR

- Fig. 1. Muzeul Eparhial Huși - Casa Berea. (sursa: <https://episcopiahusilor.ro/muzeul-eparhial-husi>, accesat la 24.05.2020).
- Fig. 2. Placa comemorativă ce semnalează inaugurarea și sfințirea noului sediu al Muzeului Eparhial de artă veche bisericească și bibliofil, la 29 iunie 2004.
- Fig. 3. Adeverință aflată într-o *Evangelhie* tipărită la București în 1775 (MEH, nr. inv. 2789), parohia Perieni.
- Fig. 4. Aspecte din depozitul de carte veche al MEH.
- Fig. 5. Verso-ul f. 280 a *Cazaniei lui Varlaam*, Iași, 1643 (MEH, nr. inv. 4853).
- Fig. 6. *Deisis*, gravură realizată de „Ierei Ursul”. *Învățătura preoților pe scurt*, Iași, 1732 (MEH, nr. inv. 4486).
- Fig. 7. *Emanuel în potir*. *Ceaslov*, București, 1780-1785 (MEH, nr. inv. II 812).
- Fig. 8. *Imnul serafimilor*. *Ceaslov*, Sibiu, 1790 (MEH, nr. inv. 4663).
- Fig. 9. *Emanuel în potir*. *Ceaslov*, Sibiu, 1790 (MEH, nr. inv. 4663).
- Fig. 10. Pagina de titlu a *Ceaslovului* tipărit la Sibiu în 1824 (MEH, nr. inv. 4726).
- Fig. 11. Pagina de titlu a *Ceaslovului* tipărit la Sibiu în 1825 descris de Daniela Poenaru în *Contribuții la bibliografia românească veche* (1973).
- Fig. 12. Sf. Nicolae, *Ceaslov*, Sibiu, 1824 (MEH, nr. inv. 4726).
- Fig. 13. *Iisus mare arhieru pe nori*. *Ceaslov*, Sibiu, 1824 (MEH, nr. inv. 4726).
- Fig. 14. Însemnul tipografic al lui Mihail Strilbițchi, *Ceaslov*, Dubăsari, 1794 (MEH, nr. inv. 4628).
- Fig. 15. Fenomenologia „târgului cărții” după Ioan Oros.
- Fig. 16. Semnătura lui Ierei Dimitrachî legător, *Triod*, București, 1798 (MEH, nr. inv. 2521).
- Fig. 17. Semnătura lui Ierei Dimitrachî legător, *Triod*, București, 1798 (MEH, nr. inv. 2544).
- Fig. 18. Semnătura mitropolitului Iacov Putneanul. *Penticostar*, Iași, 1753 (MEH, nr. inv. 2365).
- Fig. 19. Semnătura și dedicația mitropolitului Iacov Putneanul. *Penticostar*, Iași, 1753 (MEH, nr. inv. 2312).
- Fig. 20. *Punerea în mormânt*, imagine cu supralibrosul lui „Erei Mihail Stril(bițchi)”. *Liturghier*, Iași, 1759 (MEH, nr. inv. 2980).
- Fig. 21. *Hristos Mirele* în medalion pe coperta inferioară- detaliu. *Liturghier*, Iași, 1759 (MEH, nr. inv. 2980).
- Fig. 22. *Punerea în mormânt*, imagine cu supralibrosul lui „Erei Mihail Stril(bițchi)”. *Triod*, Iași, 1747 (MEH, nr. inv. 1300).
- Fig. 23. Circulația cărții vechi pe teritoriul episcopiei Hușilor, număr de exemplare/comună cercetate de visu.
- Fig. 24. Centrele tipografice din țările române sec. XVI - XVIII reprezentate la MEH.
- Fig. 25. Semnătura ieromonahului Nicodim Hudici „ot Gârceni”, ctitorul schitului Mălinești. *Penticostar*, Iași, 1753 (MEH, nr. inv. 2304).
- Fig. 26. Semnătura ieromonahului „Nicodim ot Gârceni strănepot lui Vrabie postelnic”, ctitor al bisericii Sf. Nicolae din satul Gârceni. *Penticostar*, București, 1743 (MEH, nr. inv. 2299).
- Fig. 27. Județele țării, în prezent, suprapuse peste județele istorice.
- Fig. 28. Județele țării, în prezent, suprapuse peste județele istorice, detaliu.

LISTA ANEXELOR

- ANEXA 1. Centre tipografice regăsite în cartea veche de la MEH/număr de exemplare (Tabel).
- ANEXA 2. Cartea tipărită la Iași (Tabel).
- ANEXA 3. Cartea tipărită la București (Tabel).
- ANEXA 4. Cartea tipărită la Râmnic (Tabel).
- ANEXA 5. Cartea tipărită la Neamț (Tabel).
- ANEXA 6. Cartea tipărită la Blaj (Tabel).
- ANEXA 7. Cartea tipărită la Sibiu (Tabel).
- ANEXA 8. Cartea tipărită la Buda (Tabel).
- ANEXA 9. Cartea tipărită la Brașov (Tabel).
- ANEXA 10. Cartea tipărită la Buzău (Tabel).
- ANEXA 11. Cartea tipărită în alte centre tipografice (Tabel).
- ANEXA 12. Circulația *Antologhionului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 13. Circulația *Penticostarului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 14. Circulația *Evangheliei* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 15. Circulația *Liturghierului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 16. Circulația *Octoihului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 17. Circulația *Apostolului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 18. Circulația *Psaltirii* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 19. Circulația *Triodului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 20. Circulația *Molitvenicului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 21. Circulația *Cazaniei* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 22. Circulația *Ceaslovului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 23. Circulația *Catavasierului* în Episcopia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 24. Centre tipografice regăsite în cartea veche de la Huși cercetate *de visu* (Grafic).
- ANEXA 25. Cartea din mediul rural vs. cartea din mediul urban (Grafic).
- ANEXA 26. Cartea veche românească ce a circulat în Bârlad (Grafic).
- ANEXA 27. Cartea veche românească de la biserica Sf. Nicolae din satul Bogdănești (Grafic).
- ANEXA 28. Circulația *Antologhionului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 29. Circulația *Penticostarului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 30. Circulația *Evangheliei* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 31. Circulația *Octoihului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 32. Circulația *Apostolului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 33. Circulația *Liturghierului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 34. Circulația *Psaltirii* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 35. Circulația *Triodului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 36. Circulația *Molitvelnicului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 37. Circulația *Cazaniei* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 38. Circulația *Ceaslovului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 39. Circulația *Catavasierului* în Episcopia Hușilor (Grafic).
- ANEXA 40. Prețul *Penticostarului* (Tabel).
- ANEXA 41. Prețul *Octoihului* (Tabel).
- ANEXA 42. Prețul *Apostolului* (Tabel).
- ANEXA 43. Prețul *Antologhionului* (Tabel).
- ANEXA 44. Prețul *Cazaniei* (Tabel).
- ANEXA 45. Prețul *Triodului* (Tabel).

- ANEXA 46. Prețul *Evangeliei* (Tabel).
- ANEXA 47. Prețul *Molitvelnicului* (Tabel).
- ANEXA 48. Prețul *Psaltirii* (Tabel).
- ANEXA 49. Prețul *Liturghierului* (Tabel).
- ANEXA 50. Prețul legăturii (Tabel).
- ANEXA 51. Indexul legătorilor de cărți ce au legat cărți în/pentru Eparhia Hușilor (Tabel).
- ANEXA 52. Distanța între relegarea cărților (Tabel).
- ANEXA 53. Cutremurele de pământ semnalate în spațiul Episcopiei Hușilor (Tabel).
- ANEXA 54. Blesteme de pe cărțile vechi de la MEH (Tabel).
- ANEXA 55. Corpus-ul însemnărilor de pe cărțile vechi din Episcopia Hușilor.

